
**THE BEGINNING OF THE UNIVERSITY EDUCATION FOR WOMEN IN THE
RUSSIAN EMPIRE – BETWEEN SOCIAL INITIATIVE AND STATE POLICY**

Nurie Muratova

South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad; e-mail: nmuratova@yahoo.com

Abstract: The author considers the beginning of the university education for women in the Russian Empire during the second half of the 19th century. Discussions about the access of women to university education are typical for most of the European countries in this period. After the establishment of large network of female high schools the road to university was paved. The paper analyzes the specific features of the Russian model of establishing the first Women's University (Bestuzhev's courses) in 1878. Its establishment is a result of a complicated interaction of many factors – the avoidance of serfdom in 1861, the appearance of liberal ideas, nihilist movement, feminist ideas and the growing social engagement of women. In Russia it is preceded by unsuccessful attempts of women to get access to the classical universities (mainly in medicine faculties) and the increased flow of women studying in Western universities (mainly in Zurich).

From the end of the 18th century the girls from the aristocratic circles were educated in Smolni Institute, and the girls from the middle class studied in professional schools. The first in Russia high female school for girls of different social classes opened in 1859 – Mariinskoe high school – and by that way the class inequality concerning the female high education came to an end. Nevertheless of the social changes following the avoidance of serfdom and the equal access to female high schools the universities continued to be inaccessible to women from all classes. The lack of access to universities provoked the appearance of the female universities whose number is 25 till the beginning of the 20th century. In 1868 a group of women sent a letter to the minister of education D. A. Tolstoy asking for opening of female university courses and received a negative answer. Ten years later on 20 September 1878 in Sankt Petersburg permanent university courses opened. They were initiated by group of women supported by male professors and had three departments – literature –historical, physics – mathematical and special mathematical. The aim of the paper is to follow the mechanism of establishing of the female university, to analyze the specific features of its functioning, and to present the main key figures.

Keywords: University education for women, Russia, 19th century.

**НАЧАЛО НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ЖЕНИ В РУСКАТА ИМПЕРИЯ –
МЕЖДУ ОБЩЕСТВЕНАТА ИНИЦИАТИВА И ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА⁸⁸****Нурие Муратова**

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград; e-mail: nmuratova@yahoo.com

Резюме: Статията разглежда началото на висшето образование за жени в Руската империя от втората половина на 19 век. Дискусиите за допускане на жените до образование са характерни за повечето европейски страни от този период. След като почти навсякъде девическите гимназии се разрастват, това отваря пътя за висше образование на жените. Тук по-конкретно разглеждаме особеностите на руския модел на създаване на първи женски университет (Бестужевски курсове) през 1878 г. Създаването му е резултат на сложно преплитане на протичащите бурни обществени процеси в Русия, свързани с отмяната на крепостното право през 1861 г., появата на либерални идеи, nihilистичното движение и феминистките идеи и общественото движение на жените. В Русия той е предхождан от неуспешни опити на жени да навлязат в класическите университети (предимно в медицинските специалности) и от големият поток на жени, учещи в западни университети (предимно в Цюрих).

От края на 18 век момичета от аристократичните среди се обучават в Смолния институт, а за момичета от средна класа в еснафски училища. През 1859 г. се открива първото в Русия средно девическо училище за момичета от различни съсловия - Марийнската девическа гимназия и това слага край на класовото неравенство в женското средно образование. Но наред с обществените промени с отмяната на крепостното

⁸⁸ Изследването е извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR”. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

право и равноправния достъп до девическите училища, университетите остават недостъпни за жени от всички класи.

Недопускането на жени в университетите ражда, по модела на девическите училища, и формата на женските университети, които до началото на 20 век в Русия са 25 на брой. През 1868 г. група жени изпращат писмо до министъра на народното просвещение Д. А. Толстой за откриване на женски висши курсове и получават отрицателен отговор. Десет години по-късно, на 20 септември 1878 г. в Санкт-Петербург по инициатива на жени, подкрепени от професори-мъже са създадени постоянни Висши женски курсове с три отделения – словесно-историческо, физико-математическо (естествено) и специално-математическо.

Целта на статията е да проследи механизмите на създаването на висшето училище за жени, особеностите на функционирането му, както и да представи основните действащи фигури.

Ключови думи: висше образование за жени, Русия, XIX век.

1. УВОД

Първият университет в Русия е основан през 1724 г. от Петър I в Санкт Петербург. Век и половина по-късно жените извоюват право да се обучават и да получават равностойни научни знания на мъжете. В средата на XIX век въпросът за достъпа на жените до висше образование става обществен проблем в Русия и цяла Европа. Борбата за равностойно висше образование продължава повече от половин век.

Въпросът за образованието на жените и професиите, в които те се допускат, е тясно свързан с техните социални права. В Русия законодателството не позволява на учителките да се омъжват и жените се борят за възможността да бъдат и учителки, и съпруги, и майки. Оформя се и прослойка жени, които искат да навлязат в други професии, както и такива, които да се занимават с наука. Обществените дискусии за въздействието на висшето образование върху жените, обаче, изваждат на преден план безпокойството за нравственото разлагане на момичетата под въздействието на образованието и забавят този процес. Според изследователката Труде Маурер⁸⁹, основният мотив на момичетата в този период е желанието да бъдат полезни на обществото, затова най-търсените специалности са педагогиката и медицината. Точно в медицината те много трудно са допуснати.

Процесът на постепенно навлизане на жените в различните професии е продължителен и чак след 1917 г. се повдига социалният статус на жените – получават право на развод, граждански брак, равни права с мъжете и равни възможности за образование и професионален достъп.

За разлика от европейските страни, където съпротивата срещу женското висше образование е дори по-голяма, в Русия тя не е от страна на професорската общност и не е в резултат на корпоративна заплаха, а е от страна на властта, която внушава в обществото съмнения в умствените възможности на момичетата за учене. Затова Труде Маурер смята, че борбата на жените в Русия за образование е част от борбата за граждански права.⁹⁰ Този извод се доказва и от биографиите на жените, взели най-активно участие в организирането на висшите женски курсове – повечето от тях често са с либерални или нихилистични убеждения и са свързани с борбата за граждански права.

На различно мнение са други изследователи. Според Кристин Джоансон⁹¹ борбата на жените за висше образование през втората половина на 19 век изостря вниманието на държавата към социалната роля на жените. Според нея руските феминистки не се стремят към разрушаване на социалната структура, а само се борят за право на образование, без да искат промяна на социалния статус на жените, нито се стремят да разрушат традиционната структура на семейството. Това дава възможност на феминистките да сътрудничат с държавата и успяват да извоюват право на образование на жените – право да получават диплома за висше образование и да изучават медицински науки.

Ситуацията в Русия е доста по-динамична от повечето страни в Европа. Големите социални сътресения, предизвикани от отмяната на крепостното право, идеите за преустройство на обществото водят до появата на младежи с либерални, социалистически, нихилистични убеждения, които прегръщат идеята за освобождаване и равноправие на жените. „Сред жените се пробужда стремеж към независимост, образование и труд. Да се учат, да бъдат полезни със своя ум и труд на народа си – това става съкровен

⁸⁹ Маурер Т. “Барометри” или “Маяки” общества?: избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов”, С. Петербург, 2015.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Johanson Chr. Women's Struggle for Higher in Russia, 1855—1900, McGill University Press, Kingston and Montreal, 1987.

идеал на много девойки“, пише Татяна Аргирова.⁹² Вече има подготвени момичета, завършили девически гимназии и епархиални училища, педагогически и други курсове, които желаят да продължат да учат. Вратите на класическите университети остават затворени за тях, поради дълбоката зависимост на университетите от държавната власт, за разлика от страни като Швеция, например, където частните университети имат голяма независимост. Благоприятен фактор обаче се оказва статутът на професорите в Русия, който е доста по-свободен, отколкото в другите европейски страни и това обяснява тяхната подкрепа за каузата на женското образование.

Една от основните причини за това властта да разреши през 1872 г. създаването на висши женски курсове е също така големият брой жени от Русия, които отиват в чужбина, за да могат да получат образование. През 1864 г. Университетът в Цюрих е първият в Европа, който започва да допуска жени. През следващите десетилетия швейцарските университети приютяват най-много жени от цяла Европа, а най-многочислената група от тях е от Русия – 75% от всички чужденци и 66% от всички обучаващи се жени.⁹³

2. ВИСШИТЕ ЖЕНСКИ КУРСОВЕ В САНКТ ПЕТЕРБУРГ

Сведения за допуснати жени като слушателки в университет има от 1860 година, когато ректорът на Санкт Петербургския университет П. А. Плетнев разрешава на жени да бъдат слушателки наравно с другите студенти в юридическия, естествения и историко-филологическия факултет, без да имат право да се явяват на изпити и да се дипломират.⁹⁴ Малко по-късно тази практика е прекратена, поради влизане в сила на Университетския устав от 1863 г., който категорично забранява достъпа на жени в университета. Тогава известни професори, привърженици на идеята за равноправието на жените, започват да четат лекции и да организират кръжоци по частни домове.

Пълната недостъпност на университетите довежда до идеята за организиране на независими образователни структури за жени. Първите опити за създаване на висши женски курсове извън държавните университети датират от 1868 г., когато група изтъкнати жени (петицията е подписана от над 400 души заедно с подкрепящите ги професори) изпращат писмо до министъра на народното просвещение Д. А. Толстой и получават отказ. Опитите продължават и през есента на 1869 г. в Санкт-Петербург са открити смесени вечерни курсове за мъже и жени (Владимировски курсове), в които четат лекции едни от най-изтъкнатите професори за времето си - Н. Н. Бекетов, А. М. Бутлеров, Д. И. Менделеев и др. Първото висше учебно заведение само за жени в Русия са курсовете на професор Герие, организирани през 1872 година в Москва. Четири години по-късно се появяват подобни курсове в Казан, след това през 1878 г. в Санкт Петербург (които остават най-сериозни и продължават почти без прекъсване, като се превръщат в нарицателно за тази инициатива). По същото време се откриват висши женски курсове и в Киев, правят се опити в Одеса и на други места. Така в началото на ХХ век в Руската империя вече съществуват 25 подобни учебни заведения. На повечето места те са резултат на обществена инициатива, финансират се от благотворителни организации и рядко получават подпомагане от държавната и общинската власт.

Тук ще разгледаме по-подробно създаването и функционирането на Санкт-Петербургските висши курсове за жени.

На 20 септември 1878 г. в Санкт-Петербург по инициатива на изтъкнати жени и с подкрепата на либерално настроени професори са създадени постоянни Висши женски курсове, наречени Бестужевски на името на първия директор на курсовете - известният историк академик К. Н. Бестужев-Рюмин. Първоначално по образец на класическите университети курсовете започват да функционират с три отделения – словесно-историческо, физико-математическо (естествено) и специално-математическо.

Заедно с откриването на курсовете се създава и Общество за набавяне на средства за Висшите Бестужевски курсове, което е утвърдено от Министерство на вътрешните работи на Русия. Сред членовете на изпълнителния комитет е и първата жена, професор по математика, София Ковалевска, получила вече признание в Европа. В комитетът всички работят само безвъзмездно. През първите години финансовата подкрепа от обществото е толкова голяма, че през 1884 г. комитетът започва строителство на собствена сграда на Василевския остров в Санкт Петербург и през учебната 1885/1886 г. курсовете вече са в новата сграда, която и досега принадлежи на Санкт Петербургския университет. Постепенно даренията към

⁹² Татяна Аргирова, София Ковалевска, С. 1964, с. 14.

⁹³ Я. Б. Руднева. Русские студентки в университетах Западной Европы во второй половине XIX – начале XX века, Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2011. 11 (113), с. 41-47.

⁹⁴ М. Г. Котовская, К истории женского образования в России (XVIII–XIX вв.), Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология 2014. Вып. 4 (35). С. 103–113.

висшите женски курсове се увеличават и са построени 4 сгради, изградени са Библиотека, лаборатории, астрономическа кула, закупува се учебно оборудване. Към края на века броят на членовете на обществения комитет наброява 1500 души.

Функционирането на първия женски университет в Русия е изцяло женска инициатива: от замисъл до реализацията и финансовата поддръжка. Известни професори, поддържащи идеята за женско образование, се включват като помощници, най-вече с безвъзмездния си труд и като легитимиращи качеството на образованието, получавано в курсовете.

Движеща сила на първия женски университет са предимно четири изтъкнати жени, посветили години от живота си на каузата: Анна Павловна Философова, Надежда Васильевна Стасова, Варвара Павловна Тарновска и Ольга Константиновна Нечаева.

Анна Павловна Философова е съпруга на генерал-прокурора В. Д. Философов и в продължение на 10 години работи за откриването на курсовете, като става първата им председателка.

Надежда Васильевна Стасова посвещава 30 години от живота си за развитието на женското образование, тя е от учредителките на Владимировските курсове, открити в 1869 г., в които се обучават заедно и мъже, и жени. 11 години е разпоредителка в Бестужевските курсове. Заедно със София Ковалевска намира помещения за курсовете, осигурява оборудване и т.н. Участва в смесената комисия, в която участват професори и членове на комитета.

Варвара Тарновска дава хиляди рубли за женските курсове (Бестужевските). Особени заслуги има за откриването на юридически факултет към тях. Благодарение на нея курсовете са популяризирани в Русия и в чужбина, представени са на изложби в Нижни Новгород, Стокхолм, Париж, където тя изнася доклад, посветен на първия женски университет в Русия.⁹⁵

През 1889 година в комитета влиза и Ольга Константиновна Нечаева. Тя се занимава с интерната и столовата и набавянето на средства за курсовете. През 1906 интерната и столовата са закрити и тя продължава работа в Обществото за подпомагане на нуждаещите се слушателки. В годините на Първата световна война обществото се занимава освен с набавяне на пособия за живот, дрехи, книги, лекарства, също и с осигуряване на жилища и прехрана на слушателките. Нечаева разработва план за изграждане на общежитие, където слушателките срещу скромна сума да ползват стаи.

Запазени са множество свидетелства и спомени за живота на жените, посещавали курсовете. За трудните условия и необходимостта от огромни усилия за поддържане на нормален бит за слушателките свидетелства членката на комитета на Бестужевските курсове М. К. Цебрикова: „Висшето образование се купува с много скъпи жертви. Тези сурови и студени ъгли, където са натъпкани три или четири слушателки; често едно легло за три, което се използва поред... тези обеда... често и наденички с остарял хляб и чай; тези безсънни нощи... вместо почивка.“⁹⁶

Въпреки трудните условия и липсата на гаранция за бъдеща реализация, интересът към курсове е огромен, което се вижда от статистическите данни:

Година	Брой на курсистките в Бестужевските курсове
1879	789
1880	840
1881	938 постоянни слушателки и 42 свободни

Реакцията през 1880-те години в Русия довежда през 1886 г. до пълно прекратяване на приема във всички съществуващи женски курсове. Само Петербургските висши курсове след много усилия на учредителките си, успяват да извоюват през 1889 година правото да продължат да функционират. На следващата година и московските курсове на професор Герие са възстановени само с два факултета.

⁹⁵ Юкина, И. И. Русский феминизм как вызов современности, Санкт Петербург, 2007, с. 207.

⁹⁶ Друг женщин. 1882. № 4, с. 78.

В периода 1905-1907 г. висшите училища получават автономия, в резултат на което и висшите женски курсове вече не са ограничени да обучават само до 600 слушателки. Така интересът към тях се увеличава многократно – през 1906 г. заявления подават около 3600 жени, от които са приети 1400.⁹⁷

През 1910 г. държавният съвет признава курсовете за висше учебно заведение с обем на преподаване, равен на университетския. Свидетелството за завършване е приравнено на университетска диплома. Това увеличава желаещите и през 1912 г. те вече са 6 000.

Най-голям интерес има към историко-филологическия факултет на Бестужевските курсове, като от 1882 до 1918 г. го завършват 65% от всички жени, във физико-математическия факултет завършват 31% и в юридическия – 4%. Възрастовият състав показва, че най-голямата група е от 20-26 годишни, следвана от 26-32 годишни жени и значително по-малко са жените от 33 до 37 години. Повече от 80% са девойки, около 19% - омъжени жени, 0,2% - вдовици. Най-много са дъщерите на чиновници, военни и дворяни, а след 1908 г. значително се увеличава групата на селяни и занаятчии и по-малко дъщери на духовници и търговци. Около 1% са чужденки, включително и българки.⁹⁸ Половината от випускничките са завършили преди постъпването си държавните учебни заведения, другата половина – женски училища, гимназии и институтите на Мариинските ведомства или частни средни училища, институти за благородни девици, учебни заведения при църквите и духовните гимназии, земски средни училища и търговски училища.⁹⁹ Около 10% от всички завършили Бестужевските курсове впоследствие получават и второ висше образование – предимно медицинско или музикално.

3. ЖЕНИ-ПРЕПОДАВАТЕЛКИ

Първоначално стигмата за преподавателки жени не позволява дори София Ковалевска, известна като първата жена - професор по математика, да бъде поканена да преподава във висшите курсове. В спомените си тя пише, колко много я е огорчил този факт.¹⁰⁰ По-късно, обаче, най-надарените слушателки получават предложение от професорите да преподават. Така за 1896-98 г. са оставени като преподавателки 30 жени. Част от тях получават възможност за стаж в чужбина, някои получават магистърски и докторски степени и стават професори.

Първите, получили признание и професорски титли са от областта на точните и природните науки.

Една от тях е Надежда Николаевна Гернет, започнала като слушателка във Висшите женски Бестужевски курсове през 1894 г., тя продължава образованието си в Гьотингенския университет. Там защитава дисертация и е удостоена със степен доктор magna cum laude (с висша похвала). След като се връща в Петербург, тя е поканена от съвета на професорите на Висшите женски курсове да води практическите занятия по математика. През 1915 г. ѝ се налага да защити още една дисертация, за да получи магистърска степен от Московския университет, след което е избрана за професор в катедрата по математика на Бестужевските курсове. Така тя става втората жена-математик, получила научна степен в руски университет след Л. Н. Запольская, също випускница на Бестужевските курсове, която защитава дисертация през 1894.¹⁰¹

Други известни випускнички, които се завръщат във Висшите курсове след като защитават дисертации в чужбина са Вера Иосифовна Шифф, преподавателка и авторка на учебници по диференциално и интегрално смятане и аналитична геометрия; Александра Феофилактовна Васильева-Синцова, станала асистент по аналитична химия, която защитава дисертация в Гьотингенския университет и става първата първата бестужевка-химичка, която чете самостоятелен курс по физическа химия чак до 1917 г.¹⁰²

Софья Венедиктовна Меликова също е поканена да води курсове по гръцка стилистика след стаж в чужбина. Курсът е смятан за новаторски, тъй като в средните женски училища не се преподава латински и гръцки езици и за жените във висшите курсове това са нови предмети.

⁹⁷ Санкт-Петербургские Высшие женские (Бестужевские) курсы (1878—1918 гг.): Сб. ст. / Под общ. ред. проф. С. Н. Валка. Л., 1965, с. 5.

⁹⁸ Например Екатерина Златоустова, Вела Благоева и др.

⁹⁹ О. Б. Вахромеева, К проблеме историко-социологического исследования выпускниц Бестужевских курсов (к 130-летию первого женского университета в России), Вестник Санкт-петербургского университета, Сер. 2. 2009. Вып. 1, с. 278-279.

¹⁰⁰ Татьяна Аргирова, София Ковалевска, С. 1964, с. 28.

¹⁰¹ Санкт-Петербургские Высшие женские (Бестужевские) курсы (1878—1918 гг.): Сб. ст. / Под общ. ред. проф. С. Н. Валка. Л., 1965, с. 204-206.

¹⁰² Пак там.

Също така Александра Яковлевна Ефименко, специалистка по история на Русия, води занятия след завършване на курсовете, а през 1911 г. от Париж се завръща и възобновява преподаването си по история на средновековна Европа и Ольга Антоновна Добиаш-Рождественская.

Успехът на възпитаничките на Бестужевските курсове довежда до промяна в обществените нагласи спрямо жените и вярата в техните възможности да се образуват и да се занимават с наука.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трудностите при работата на курсовете са много, като най-сериозна пречка се оказва материалното осигуряване. Макар и осигурени откъм преподавателски състав и изобилие от учебно-възпитателни пособия, те все пак са доста далеч от условията в класическите университети. Висшето женско образование в Русия се появява и съществува изцяло от средствата на обществена инициатива и Бестужевски курсове също съществуват само благодарение на доброволния труд на професорите, готови на всякакви жертви за делото и от финансирането на редица благотворителни и обществени организации.¹⁰³

Въпреки правените многократни опити и в Санкт Петербург, и в Москва (за курсовете на професор Герие) да бъдат признати като част от университетите в двата града, властта дълго време им позволява да съществуват без да им дава официален статут и ги третира като частни учебни заведения. Бестужевските курсове остават единственото изключение от забраната за обучение на жени за известно време, а курсовете в Москва, след като не получават разрешение да се възобновят се трансформират в „колективни уроци“ с два факултета – историко-филологически и физико-математически. Тази форма отново е подкрепена от едни от най-известните професори на времето си, които преподават в тях - И.М. Сеченов, М. Н. Покровский, В.И. Вернадский и др.

За разлика от държавните университети, изцяло финансирани от държавната хазна, висшите женски курсове са принудени сами да набавят средствата си за съществуване. Това повишава таксите за образование в тях и понякога те са дори по-високи, отколкото в държавните университети.

Курсистките не получават диплома, а удостоверение, което не им дава никакви права чак до 1919 г., когато Бестужевските курсове са признати официално за висше учебно заведение и са присъединени към Петроградския университет.

Руският опит показва един от пътищата за постигане на правото на образование на жените - когато с много обществени усилия в продължение на десетилетия са преодолени предразсъдъците спрямо жените и са открити перспективи пред тях. В този аспект Бестужевските висши женски курсове нямат аналог в Европа като резултат на една обществена инициатива, успяла да изгради пълноценен университет за жени, извоювал си правото да стане част от държавния университет.

Дългото им съществуване със статут на недържавни учебни заведения ги прави по-свободни и това им дава възможност за въвеждане на иновативни педагогически практики, които иначе срещат съпротива в държавните университети. По този начин първите женски университети обогатяват образователните и академични практики в университетското образование.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Johanson Chr.** Women's Struggle for Higher in Russia, 1855—1900, McGill University Press, Kingston and Montreal, Ontario, 1987.
- [2] **Маурер Т.** “Барометры” или “Маяки” общества?: избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов”, С. Петербург, 2015.
- [3] **Санкт-Петербургские Высшие женские (Бестужевские) курсы (1878—1918 гг.):** Сб.
- [4] ст. / Под общ. ред. проф. С. Н. Валка. Л., 1965.
- [5] **Юкина, И. И.** Русский феминизм как вызов современности, Санкт Петербург, 2007.
- [6] Татьяна Аргирова, София Ковалевска, С. 1964.

¹⁰³ О. А. Патрикеева. Курсистка или вольнослушательница Университета: выбор россиянок в начале XX столетия, [Електронен ресурс]. // Вестник МГГУ им. Шолохова, с. 38-46.

URL: <http://mggu-sh.ru/sites/default/files/patrikeeva.pdf> (посетен 11. 02. 2018).